Київський університет імені Тараса Шевченка

На правах рукопису

ТКАЧОВ
Юрій Геннадійович

СЮЖЕТ ПРО АЛЕКСАНДРА МАКЕДОНСЬКОГО ТА ЙОГО МОДИФІКАЦІЇ У СВІТОВІЙ ЛІТЕРАТУРІ

10.01.05 — Порівняльне літературознавство

Автореферат
дисертації на здобуття наукового ступеня
кандидата філологічних наук

Київ - 1997

ЛННБ України ім.В.Стефаника
00752076 (R)

Дисертацією є рукопис.

Робота виконана на кафедрі теорії та історії світової літератури Чернівецького державного університету імені Юрія Федьковича.

Науковий керівник - доктор філологічних наук, професор Абрамович Семен Дмитрович.

Офіційні опоненти - доктор філологічних наук, професор Шахова Кіра Олександрівна,
кандидат філологічних наук Михед Тетяна Василівна.

Провідна організація: Київський державний лінгвістичний університет, кафедра світової літератури.

Захист дисертації відбудеться 26.05.1997р. о 14[00] на засіданні спеціалізованої вченої ради Д 01.01.28 по захисту дисертацій на здобуття наукового ступеня кандидата філологічних наук при Київському університеті імені Тараса Шевченка (252017, Київ-17, бульвар Шевченка, 14, конференц-зал).

З дисертацією можна ознайомитися в науковій бібліотеці Київського університету імені Тараса Шевченка (вул. Володимирська, 58).

Автореферат розіслано "25" квітня 1997р.

Вчений секретар
спеціалізованої вченої ради
кандидат філологічних наук,
доцент Л.Ф.Дунаєвська

Актуальність теми. В гуманітарній культурі нашого часу події епохи Александра Македонського та їх висвітлення у світовій літературі и фольклорі, суспільно-політичні ідеї полководця, вчинки Александра як історичної особистості та художнє зображення його діяльності - завоовницької, просвітницької, певною мірою філософської, його битв, дивовижних подорожей тощо - набувають все більшого значення. І не тільки тому, що романтична постать та завоювання Александра, походи якого стали одним із найважливіших фактів стародавньої історії, справляли і справляють виключно сильне враження на людей, що не згасає з часом, але й тому, що овіяна легендами історія походів Александра, створення його імперії та її розпаду, стає актуальним для сьогодення, яке починає усвідомлювати необхідність нової парадигми життєустрою. При цьому актуальність вбачається не тільки в розгляді самої історичної основи подій далекого минулого, але й у вивченні процесу міфологізації образу полководця та подій його доби, особливостей сприйняття цього образу різними народами протягом багатьох століть.

Дослідження літературно-фольклорного сюжету про Александра Македонського допоможе краще зрозуміти не тільки специфіку та багатогранність цього традиційного образу, але й культуру різних народів, їхню духовну близькість, а також ще раз підтвердить тісніший зв'язок далекого минулого із сучасністю. Крім цього, воно тісно пов'язане з психологічними дослідженнями зміни мислення людини в історичному просторі, що, безумовно, є надзвичайно важливим сьогодні, коли відбуваються значні зміни в суспільному житті нашої країни та всього людства. Таким чином, у нашому дослідженні тісно пов'язуються аспекти різних наук: літературознавства, фольклористики, історії, со-

Інститут ім. В. Стефаника
АН України

ціології, психології та інших.

Перед нами унікальний приклад функціонування традиційного образу на величезній території євразійського та африканського континентів. Про жодну історичну особистість немає стільки творів літератури та фольклору, скільки є про Александра Македонського. В багатьох творах Александр не має нічого спільного з реальним полководцем давнини. В них він є і посланцем Бога, і хоробрим казковим героєм, і шляхетним лицарем, і мудрецем, тобто постає у різноманітних виглядах. Його постать міцно ввійшла в культуру різних народів світу, значно вплинула на їхній менталітет і в історії багатьох із них залишила свій відбиток.

Отже, образ Александра в літературі та фольклорі різних народів є одним із найпоширеніших традиційних образів та становить важливий аспект наукового вивчення. Виходячи з цього, метою нашого дослідження є комплексний аналіз багатогранного сюжету про Александра Македонського та його модифікацій у літературі народів світу /з перспективою на подальше введення отриманих результатів до теорії традиційних сюжетів та образів/, визначення основних етапів розвитку традиційної постаті полководця, трансформацій цієї постаті в різних національних літературах, виявлення спільних рис та відмінностей між його національними та територіальними модифікаціями, а також виявлення зв'язку образу Александра з іншими традиційними образами у світовій літературі.

Розгляд історії розвитку традиційного образу Александра Македонського в цьому дослідженні проводиться:

1/ за хронологією створення певних літературних пам'яток, виділивши основні етапи літературно-фольклорного розвитку /ан-

тичність, Середньовіччя, Ренесанс, післяренесансна епоха, новий та новітній часи/;

2/ за національно-територіальним розподілом зон функціонування традиційного образу;

3/ за релігійно-етичним розподілом цих зон /тобто, враховуючи вплив різних релігійно-етичних систем на формування модифікацій образу полководця/.

Крім цього, поставлені такі завдання дослідження:

1/ розглянути історичні підстави для появи образу Александра як традиційного в різних народів світу;

2/ визначити національно-територіальні групи функціонування традиційного сюжету про Александра та шляхи, якими він запозичувався одними народами в інших;

3/ визначити внутрішню суперечливість образу полководця у світовій літературі;

4/ дослідити відмінності у підходах до його розгляду та висвітлення в різних культурно-територіальних зонах та національних літературах, а також у різних конкретних авторів;

5/ визначити низку причин популярності сюжету про Александра Македонського в різних народів;

6/ виявити зв'язок образу Александра з іншими найбільш значними традиційними образами у світовій літературі;

7/ виявити міру історичної правди та художньої вигадки у творах про полководця;

8/ показати взаємозв'язок західної та східної літературних традицій оповідей про Александра на прикладі конкретних творів про нього;

9/ дослідити історію розвитку та основні функції традиційних символічних атрибутів легендарного образу полководця;

10/ розглянути вплив основних релігійно-етичних систем на формування певних рис різних модифікацій цього образу.

Мета та завдання дослідження зумовили використання досить великого за обсягом матеріалу. Основна увага акцентується на європейських та азійських творах античності та XX ст., в яких ідеться про Александра Македонського, оскільки на прикладі перших простежується зародження та становлення традиційного сюжету, а на основі других - найбільш активна його трансформація. Проте аналізуються і твори інших епох: Середньовіччя, Ренесансу тощо. Отже, проведене в межах цієї дисертації дослідження модифікацій традиційного сюжету про Александра Македонського, їх специфіки в різних національних літературах, є дуже широким як за географічним охопленням територій функціонування цього сюжету, так і за хронологічними рамками розгляду процесів його розвитку, починаючи з часів походів славнозвісного полководця і закінчуючи сучасністю.

Наукова новизна нашого дослідження полягає не тільки у спробі комплексного вирішення завдань, пов"язаних з функціонуванням у літературах різних народів світу і в різні історичні епохи образу Александра Македонського, але й у спробі заповнити прогалини в комплексі існуючих досліджень з цієї проблеми, зосередженні особливої уваги на тих питаннях, що не були достатньо та повною мірою розглянуті в цих дослідженнях. Зокрема, є певні прогалини у вивченні цілих національних комплексів творів про Александра, у розгляді його образу через його символічні атрибути або через відмінність художніх підходів до його зображення в Європі й Азії та взаємозв"язок азійської та європейської літературно-фольклорних традицій, а також у дослідженні впливу на зображення особи полководця

геополітичного середовища й історичних та національно-культурних континуумів, у яких з"являвся певний твір.

У дисертації, вперше в сучасній філологічній науці, особливу увагу зосереджено на проблемі формування модифікацій художнього образу Александра в пам"ятках його сучасників та майже сучасників, адже саме з них почалося зародження традиційного сюжету про полководця. Вперше проводиться компаративне дослідження специфіки образу Александра в давньоєврейській літературі, а також розглядається специфіка ефіопських та афганських літературних творів про полководця. В перший раз ретельно досліджується і виникнення та процес поширення емблематичного аксесуару рогів, а також пов"язаних з ними променів на голові Александра, як традиційних символічних атрибутів його літературно-фольклорної постаті. Через розгляд цього процесу, у зв"язку атрибутів образу Александра з подібними та однофункціональними атрибутами в інших літературно-фольклорних постатях та взагалі в культурах народів світу, простежується процес міфологізації героя.

Різноманітність матеріалу вимагала використання різних принципів наукового дослідження. Так, щодо творів, спостереження над якими вже проводилося раніше, виникала необхідність у "зведенні до спільного знаменника", тобто в систематизації. В інших випадках доцільним було використання дескриптивного методу чи аналізу окремих аспектів твору. В цілому ж робота базується на класичній методології культурно-історичного літературознавства, у зв"язку з чим має здебільшого історико-описовий характер. Це зумовлено завданнями дослідження, що виходять за межі суто літературознавчого аналізу. Зазначимо, що роботу виконано з використанням досвіду як старої, так і нової

компаративістики. Синтез компаративістичних традицій О.Веселовського, В.Жирмунського та інших учених із сучасними методами компаративістики, розробленими у працях Д.Дюришина, О.Діми, М.Алексеєва, здається дослідникові доцільним для вирішення поставленої перед ним проблеми.

Практичне значення роботи. Результати дослідження можуть бути застосовані в подальшій розробці теорії традиційних сюжетів та образів. Доцільним видається внесення окремих положень дисертації до історико-літературних курсів із зарубіжної літератури різних історичних періодів. Матеріали роботи можуть скласти основу нового спецкурсу з проблеми функціонування традиційних сюжетів та образів історичного походження.

Основні положення роботи апробовані на наукових семінарах кафедри теорії та історії світової літератури Чернівецького держуніверситету та на III Всеукраїнській науковій конференції "Українська періодика: історія і сучасність" /Львівський держуніверситет, 1995/.

Структура роботи. Дисертація складається зі вступу, трьох розділів, висновків та списку літератури, що нараховує 136 позицій.

Зміст роботи.

У вступі обґрунтовується актуальність теми дослідження, формуються мета та завдання, з'ясовуються методологічні та методичні засади дисертації. Автор зупиняється на тому, що було досягнуто в сучасному літературознавстві у сфері вивчення традиційного образу Александра і які аспекти проблеми потребують наукового аналізу. Формуючи основу для вирішення окремих завдань з теми роботи, автор порушує важливі загальні питання щодо літературно-фольклорної постаті Александра:

1/ на чому базується уявлення про Александра, що склалося історично? 2/ в чому полягає проблема традиції і новаторства у висвітленні традиційного образу полководця? 3/ які чинники впливають на створення цього образу в літературі та фольклорі? 4/ в чому виявляється типовість образу Александра? 5/ як пояснюється в сучасній науці походження східного і західного імен цього образу? 6/ як відмінність у типах мислення народів різних великих культурних зон вплинула на формування декількох модифікацій образу Александра? 7/ які художні засоби застосовують різні автори при художньому висвітленні образу полководця?

Розділ 1. Александр Македонський як герой давнього світу. В 1.1 - "Образ Александра у творах давньогрецьких та давньоримських письменників" - розкрито проблему формування традиційного сюжету про полководця у рамках грецької та римської давніх культур. Саме давньогрецькі автори - сучасники та майже сучасники Александра - створили перші пам"ятки, присвячені цьому героєві давнини. У них ідеться не тільки про його походи та завоювання, але й про його чудесне народження, дивовижні пригоди та ранню смерть. У цих пам"ятках історичні факти тісно переплетені з міфами, легендами та вільною авторською вигадкою. З перших творів про полководця пізніші античні історики та письменники /Плутарх, Арріан, Курцій Руф, Діодор/ черпали відомості про нього. Ці твори вплинули також на розвиток фольклорного образу Александра в багатьох народів євразійського та африканського континентів.

Образ Александра, котрий вважав себе сином єгипетського бога Аммона /що в Греції ототожнювався із Зевсом/, вже після перших успішних походів полководця на Схід почав поступово

ідеалізовуватися. Це яскраво видно на прикладі найдавніших творів про цього героя. В дослідженні зазначається, що за менше ніж сторічний період, включаючи час легендарних завоювань, про них писали десятки авторів. Їх можна розділити на декілька груп: 1/ учасники походів Александра /серед яких були і люди, спеціально виділені царем для ведення походного журналу "Ефемериди", - Євмен, Діодот, Харес, - і освічені воїни, товариші Александра - Птолемей, Аристобул, Неарх, - і філософи та історики - Каллісфен, Анаксарх, Онесікріт/; 2/ сучасники полководця, що мешкали в Греції, Македонії, Єгипті та на інших землях /Менандр, Клітарх тощо/; 3/ майже сучасники, історики, що жили невдовзі після доби славетного завойовника /Ератосфен, Агатархід тощо/.

Зупинявшись на творчості найзначніших авторів з вищеназваних груп /здебільшого через посилання на них Плутарха, Курція Руфа та інших письменників та істориків/, зокрема, досліджуючи творчість Птолемея, Аристобула, Каллісфена, Онесікріта, Ератосфена, Клітарха, твори яких або зовсім не збереглися, або дійшли до нас у невеликих уривках, автор дослідження врешті приходить до висновку, що вже на першій стадії формування літературно-фольклорного образу Александра визначилися дві різних тенденції: 1/ розкриття його реальних рис характеру та подій під час походів; 2/ створення його легендарного образу, фантазування та ідеалізація цього образу. Іншими словами, вже перші автори, що писали про Александра, були схильні як до реальності, так і до вигадки, причому у творчості одних переважала перша, а у творчості інших - друга. Твори обох груп найдавніших істориків та письменників стали початком величезного ланцюга модифікацій постаті одного з найславетніших людей ста-

родавнього світу.

В 1.2 - "Роман про Александра" Псевдо-Каллісфена та його вплив на розвиток образу полководця" - розкривається історія поступового створення /протягом декількох століть і різними авторами/ одного з найпопулярніших романів давнини - "Роману про Александра" /або "Александрії"/. Сюжет цього елліністичного роману був протягом багатьох століть сюжетом-зразком для численних творів як европейської, так і азійської літератур. Він значно вплинув на розвиток найрізноманітніших модифікацій образу Александра у світовій літературі, і передусім на розвиток художніх образів Александра Великого на Заході та Іскандера Дворогого /Зулькарнейна/ на Сході /як традиційно іменують полководця в цій культурній зоні/. "Александрія" створювалася у своєму первісному варіанті з II ст. до н.е. аж до III ст. н.е. в Єгипетській Александрії. Поступове формування цього роману почалося завдяки поєднанню елемента мандрівок та легендарно-історичної біографії в античному романі взагалі в елліністичний та римський періоди, тобто тоді, коли окрема людина в літературі перестає бути прив"язаною до зовнішніх сил.

"Роман про Александра" дійшов до нас у багатьох версіях /або редакціях/. Поширеного у Греції та Єгипті невдовзі після свого написання грецькою мовою, його ще у XУI ст. було перероблено дев"яносто разів та перекладено двадцятьма чотирма мовами світу, а сьогодні існує вже більше ста перероблених версій, що їх перекладено більш як тридцятьма мовами[1]. Очевидно, що за кількістю переробок, які збагатили культуру бага-

---

[1]Бойназаров Ф. Проблемы традиции и современности: Образ и личность Александра Македонского. - М.: Наука, 1990. - С.244.

тьох народів, цей твір посідає одне з перших місць у світі. Він проникнув у майже всі куточки Європи, був надзвичайно поширеним в ісламських країнах Азії та Африки, дійшов навіть до таких країн, як Малайзія та Індонезія, тобто був розповсюдженим на величезній території земної кулі. Елементи "Александрії" ввійшли до численних літературних творів різних історичних епох. Багато які з цих творів становлять велику художню цінність і створювалися улюбленими поетами і прозаїками, приміром, "Жур іскандера" Навої з Азії та "Александрія" Ламберта Торського та Александра де Бернуа в Європі. Історія функціонування "Роману про Александра", історія виникнення його варіянтів, безумовно, є унікальним явищем світової культури.

У дисертації підкреслюється, що "Роман про Александра" є рідкісним зразком усної народної творчості, хоча повною мірою віднести його до фольклору не можна. Цей твір посідає проміжну позицію між фольклором та літературою, зберігаючи їх ознаки в новому художньому синтезі. Дослідник простежує, як формувався роман, які нові компоненти, літературні й фольклорні, він убирав, як змінювався на тому чи іншому національному ґрунті.

Вирішуючи питання, чому "Александрія" привабливала людей у різні епохи та в різних культурно-історичних зонах, автор дослідження виділяє не тільки такі чинники, як синтетичність та багатогранність твору, але в першу чергу такі, як вигадка, певною мірою відірваність від реальних рис полководця та реальних подій його доби, тобто початкова художність з усіма її ознаками, створення паралельного реальному художнього світу.

В 1.3 – "<u>Формування традиційних символічних атрибутів античного образу Александра</u>" – порушується весь комплекс пи-

тань, пов'язаних із традиційними символічними атрибутами образу Александра Македонського - баранячими або бичачими рогами, а також подібними до рогів променями на голові царя: процес виникнення емблематичного аксесуару рогів Александра, специфіка цих атрибутів, особливості їх функціонування та трактування в певних територіально-культурних зонах тощо. Перед цим дослідженням робиться аналіз того, як взагалі роги стали традиційними атрибутами в культурах народів світу, як ці атрибути були пов'язані з іншими, над ким вони зображалися і як змінювалось ставлення до них у процесі історичного й культурного розвитку різних народів. Зазначається, що ця язичницька початкова символіка - роги - корениться ще в первісному тотемізмі. "Боги" мусять бути рогатими, крилатими тощо, адже первісна свідомість обожнює тварину як істоту більш "досконалу" та загадкову, ніж людина. Далі досліджується багато фольклорних та літературних творів, в яких центральне місце посідають символічні атрибути образу Александра Македонського. Так, розглядається східний фольклорний сюжет про дворогого царя Іскандера, що приховував свої роги як тілесний ґандж, - сюжет, пов'язаний з давньогрецьким міфом про царя Мідаса. При запозиченні елементів цього міфа та перенесенні їх до образу Іскандера змінюється і символічні атрибути: ціпині вуха Мідаса перетворюються на бичачі роги Іскандера.

Розглядаючи окремо функціонування рогів традиційних образів Іскандера Зулькарнейна в Азії та Александра Великого в Європі, дослідник виявляє відмінності у призначенні атрибутів обох цих образів: роги постаті Александра Великого здебільшого є ознаком або божого гніву на полководця, або подружньої зради його жінок, тоді як роги постаті Іскандера в літературі та

фольклорі азійських та північноафриканських народів часто означають божественний дар, який отримав Іскандер. Вони мають магічну силу та підтверджують походження Іскандера від бога. В Корані замість рогів у Іскандера фігурують два сонячних промені, які показують, що Іскандер є "пророком істинної віри", хоча в цій книзі полководця названо саме дворогим /тобто Зулькарнейном/[1]. Роги образу Іскандера можуть означати і просто тілесний ґанди, наприклад, в багатьох середньоазійських казках, і талісман долі, як в азербайджанській казці про Іскандер-шаха. Таким чином, ці атрибути поліфункціональні. Досліджуючи їх, автор роботи приходить до висновку, що з'явилася ця символіка ще за життя полководця. В перших творах, де фігурують роги цього героя, вони є атрибутами сонячного божества; пізніше поступово з'являються і інші тлумачення цієї символіки. Вона відіграла важливу роль у формуванні образу великого полководця.

В 1.4 - "Специфіка образу Александра в давньоєврейській літературі" - досліджується образ Александра в одній з найдавніших літератур світу. Серед інших літератур стародавніх часів давньоєврейська посідає особливе місце. Причиною цього є те, що культура та релігія євреїв, завдяки своїй специфіці, пов'язаній з найдавнішим монотеїзмом, значною мірою вплинули на духовний розвиток як християн, так і мусульман. Образ Александра в давньоєврейській літературі посідає важливе місце в історії розвитку цієї постаті, визначаючи наперед її європейські та азійські модифікації, але вирітул не наближуючись до жодної з них. Проте, деякі характерні елементи в образах Александра Ве-

---

[1] Коран / Пер. и коммент. И.Крачковского. - 2-е изд. - М.: Наука, 1990. - Сура 18.

лікого та Іскандера походять саме з єврейських джерел. Наприклад, подібні до рогів промені на голові Зулькарнейна в Корані[1] генетично пов'язані з елементами образу Мойсея в Біблії, божественні промені якого були знаком прихильності небесної сили.[2]

Давньоєврейський літературний образ Александра заснований на факті перебування полководця в маленькій країні Ідеї й виявленого ним доброзичливого ставлення до її народу. Цей факт послужив для створення легенд та переказів. Проте образ Александра у євреїв розглядається вельми критично, за винятком пізніших витворів фольклору: тут постає не хоробрий та шляхетний лицар /як в європейському Середньовіччі/, не посланець Всевишнього, з чарівними атрибутами на голові /як в Корані та численних художніх творах Сходу/, але цар, хоча й безстрашний та цілеспрямований, що любить та поважає культуру та вченість, однак такий, що виявився не дуже кмітливим у складних життєвих ситуаціях і, більше того, жадібним та пихатим, самозакоханим та дуже коротоким. Поряд з ним істинно шляхетними та достойними людьми постають єврейські мудреці та царі, які явно протиставляться Александрові.

Дисертант розглядає особливості зображення Александра в "Юдейських давностях" Йосифа Флавія, Першій книзі Маккавеїв, оповіданнях з Талмуду та деяких інших творах, порівнявши модифікації образу полководця в них та виявивши багато мотивів, подібних до мотивів в інших національних літературах. Це, зокрема, мотив подарування Александрові людського ока біля рай-

---

[1] Там же, сура 18.

[2] Біблія, або Книги святого письма Старого та Нового Заповіту. – Б.М.: Об'єднання біблійних товариств, 1990. – Вих., 34:29.

ських воріт, мотив подорожі героя до Країни Темряви тощо.

Розділ 2. Модифікації сюжету про Александра в середньовічній свідомості. В 2.1 - "Західноєвропейська та візантійська література про Александра" - досліджуються середньовічні західноєвропейські та візантійські твори про полководця. Зазначається, що у Середні віки сюжет про нього був надзвичайно популярним. Про полководця створювалися як історико-теологічні твори, так і художні твори пригодницького характеру. Яскравим прикладом одних є "Сім книг історії проти язичників" християнського історика Орозія /V ст./, який докоряє героєві давнини за жадібність та взагалі ставить під сумнів цінність життя та завоювань Александра.[1] А щодо інших, то в першу чергу це були середньовічні вірші античної "Александрії" /лицарські поеми Лампрехта, Альберіха Безансонського, Рудольфа фон Емса тощо/, крім яких створювалися й епічні твори на основі переробок творів деяких античних істориків /наприклад, епічний твір "Александр Великий" француза Вальтера де Шатільйона /1180 рік/, що був вільним переказом "Історії Александра Македонського" Курція Руфа, або придворний роман "Александр Великий" фламандця Я.ван Мерланта /1257-1260/, який у свою чергу базувався на творі де Шатільйона/.

В роботі зазначається, що в епоху Середньовіччя Александр був найвідомішим античним героєм не лише через чудеса Сходу, які були пов"язані з ним, але перш за все через пов"язаність його образу з видіннями пророка Даніїла в Біблії.[2] Згідно з християнським трактуванням функцій Александра, він "уводиться

---

[1] Костюхин Е. Александр Македонский в литературной и фольклорной традиции. - М.: Наука, 1972. - С.115.

[2] Біблія, Дан. 17.

до величезного плану Бога по духовному опасінню людства"[1]. Для цієї епохи Александр не був романтичною постаттю, а був уособленням людини, якій Бог доручив робити великі вчинки і яку згубила власна велич. До того ж, у середньовічній літературі про полководця підкреслюється божественна зумовленість усього існуючого на землі.

У дослідженні дається стислий аналіз багатьох творів середньовічних авторів, присвячених Александру Македонському. Визначається, якими джерелами користувалися ці автори, які твори надихали певних авторів на створення подібних поем чи епічних оповідей, тобто які твори ставали взорами-архетипами, як відбувалися зміни з літературними пам'ятками при їх перенесенні на інший національний грунт. Окремі твори, на відміну від інших, проаналізовані значно ширше, наприклад, "Міріобіблон" візантійського культурного та релігійного діяча Фотія. Це пояснюється яскравими особливостями модифікації традиційного образу Александра Македонського, відбитими в цих творах, а також їх загальною неподібністю до інших творів про цього героя. Дисертант підкреслює, що більшість європейських середньовічних літературних пам'яток, в яких модифікується сюжет про Александра, – це поетичні твори, що переносять на образ полководця риси героя свого часу – шляхетного лицаря, для якого власна честь – передусім.

В 2.2 – "Модифікації художнього образу Александра на українському національному грунті" – досліджується історія розвитку літературно-фольклорної постаті Александра Македонського в давньоукраїнській літературі. Зазначається, що в давньорусь-

[1] Истрин В. Александрия русских хронографов. Исследование и текст. – М.; Л.: Изд-во императ. АН, 1893. – С.106.

кому письменстві, серед пам"яток літератури, що були створені східними слов"янами на території сучасної України, постать Александра вперше з"являється ще на початку XII ст. В той час література Київської Русі зберігає тісний зв"язок із грецькими та південнослов"янськими літературними пам"ятками, і деякі мотиви грецької "Александрії" /але ще не сама "Александрія" в одній із своїх редакцій/, з пізнішими додатками релігійного змісту, поступово з"являються і в різних творах на східнослов"янських землях.

Першою згадкою про славетного полководця в давньоукраїнській літературі була згадка про нього в оповіданні про князювання Святополка в Києві аж до його смерті /"Княженіе Святополка в Кіевѣ"/, написаному попом Василем 1124 року, а пізніше переписаному ігуменом Сільвестром, автором славнозвісного Київського літопису. Тут, крім іншого, йдеться про те, що половецький хан Боняк 1096 року напав на Київ, розбив Печерський монастир та спалив його. Риси Боняка змальовані таким чином, що дослідники цього твору /І.Франко, М.Костомаров та деякі інші/ зробили припущення про трансформацію на давньоруському ґрунті елементів азіатського літературно-фольклорного образу Дворогого Іскандера і втілення цих елементів в образі хана. На підставі цього припущення видно, що дворогість Іскандера як його тілесна вада перетворилася в образі Боняка на його полудивість. В оповіданні попа Василя є також згадка про походження половців, які належать до тих нечистих племен /тобто гогів і магогів/, що мають перед кінцем світу вийти з-за гір, де їх заклепав Александр Македонський.[1]

---

[1] Франко І. Зібрання творів у 50-ти т. – Т.32. – К.: Наук. думка, 1981. – С.87.

У дослідженні розглядаються такі слов"янські літературні пам"ятки, як "Синопсис" Іннокентія Гізеля, перша східнослов"янська енциклопедія "Палея" тощо. Іннокентій Гізель /ХП ст./ вніс у свій теологічний та схоластичний твір оповідання про привілеї, нібито надані слов"янам Александром Македонським.[1] А в "Палеї", що її було написано у ХП ст. в Південній Русі, є згадка про те, як полководець відвідав храм в Єрусалимі.[2] Далі досліджуються різні версії "Александрії", що певним чином пов"язані з Україною. Розглядаються візантійська та сербська "Александрії", що набули в Україні величезної популярності, а потім - три українських переробки ХУП ст. сербської "Александрії": угроруська /з північної Угорщини/, хітаровська /виявлена в Хітаровському рукописі/ та ілінецька /про яку у своєму літописі подав коротку звістку отець А.Петрушевич - доконана в селі Ілинцях Коломийського повіту/.[3]

Дослідник підкреслює, що ще з давніх часів в Україні існувала окрема культурна зона, в якій, починаючи з ХП ст., та аж до ХУШ ст. поступово зростала популярність художнього образу Александра Македонського.

В 2.3 - "Специфіка традиційного образу Александра /Іскандера/ в літературах азіатських та північноафриканських народів" - досліджується специфіка образу Александра /Іскандера/ в літературах та усній творчості народів Азії та північної Африки. При цьому паралельно розглядаються мусульманські та хри-

---

[1] Карамзин Н. История государства Российского: В 12 т. - Т.1. - М.: Наука, 1989. - С.197.

[2] Франко І. Зібрання творів у 50-ти т. - Т.40. - К.: Наук. думка, 1983. - С.293.

[3] Там же, с.299.

отиянські твори про полководця, вказується на їх взаємовплив.

Образ Александра /Іскандера/ в літературах тих азійських та африканських народів, земді яких були захоплені під час походів славнозвісного македонця та включені до складу його величезної імперії, посідає дуже важливе місце. Письменники приділяли та приділяють цьому образу особливу увагу, він є одним із центральних у фольклорі народів Сходу. І саме те, що завоювання Александра є частков їхньої національної історії, значно сприяло формуванню специфіки східного погляду на його постать в літературі та фольклорі.

Дисертант досліджує і хроніки арабських та перських письменників /Табарі /IX ст./, Бапамі /X ст./ тощо/, і величезну поему Фірдоусі "Шах-наме", і етико-дидактичну книгу XI ст. "Кабус-наме", і перські збірки повчань Туртуші та Газалі, і, нарешті, ісламські класичні поеми про полководця: "Іскандер-наме" Нізамі, "Дзеркало Іскандера" Аміра Хосрова, "Мур Іскандера" Навої, "Книга мудрощів Іскандера" Джамі. Приділено увагу й іншим поемам про Іскандера, створеним здебільшого у традиції назіре. Від творів з ісламським підтекстом дисертант переходить до творів про Александра, написаних у християнському дусі. В Азії прикладом таких творів є поема вірменського поета XIII-XIУ ст. Хачатура Гечареці "Життепис Александра Великого", а в північній Африці - коптська та ефіопська версії "Александрії" Псевдо-Каллісфена.

Підкреслено, що на Сході основним джерелом для написання творів про полководця був роман Псевдо-Каллісфена. Крім нього, на розвиток літературного образу Іскандера значною мірою вплинули зороастрійські рукописи, Біблія, Коран та його тлумачення, давні епоси /"Калила й Дімна", "Доропнама"/ та

класичні книги найвизначніших письменників Сходу, а також фольклорні перекази, серед яких переважали перекази про царя, що приховував свою дворогість. Образ Александра /Іскандера/ втілювався до новітнього часу у східних літературах і в історичних хроніках, і в прозаїчних етико-дидактичних книгах, і в поемах, в тому числі й величезних поетичних епопеях /таких, приміром, як "Шах-наме" Фірдоусі/, і в касидах /східних одах/, і в епічних повістях /наприклад, в повісті "Кіссе-і Іскандер" турецького письменника XIУ ст. Хамзаві/. При цьому, якщо в зороастрійських книгах полководець зображався як негативний герой, то в ісламських та християнських інтерпретаціях він набуває позитивних рис і, більше того, стає відповідно або мусульманином, або християнином.

Розділ 3. Художнє втілення образу Александра в ренесансну, післяренесансну епоху та в новий і новітній часи. В 3.1 - "історія розвитку образу античного героя в західноєвропейській літературі XУ1-XУП століть" - розглядається процес поширення образу Александра Македонського в літературі Західної Європи в ренесансну та післяренесансну епоху, в барокових та класицистичних творах.

З початку XУ1 ст. і до кінця XУП ст. в Європі створюється не тільки поеми та епічні романи про Александра Великого, але й драми про нього. Сюжет про славетного полководця давнини продовжує бути надзвичайно популярним, але підхід до художнього висвітлення цієї постаті певною мірою змінюється. По-перше, літературний образ Александра поступово стає образом типу "романтичного героя". Західноєвропейських авторів /але в XУ1 ст. ще далеко не всіх/ починають приваблювати не битви Александра, не думки про хоробрість і честь та не ідеї

марності всього існуючого, а любовні пригоди героя, інтриги на основі ревнощів, галантний характер полководця тощо. Романтика пригод та моральні пошуки героя виходять на перший план. По-друге, поступово зникають релігійні мотиви в зображенні Александра, він перестає бути уособленням шляхетного лицаря, якому Бог доручив робити великі вчинки і якого згубила власна велич. По-третє, такі легенди, як легенда про позашлюбне, чарівне походження Александра та деякі інші, що не знаходили відгуку в багатьох середньовічних поемах, знову повертаються до літературних творів. Образ полководця ще більше обростає легендами, а також наповнюється авторською вигадкою. А по-четверте, цей образ в європейській літературі починає значно більше вбирати в себе і різні елементи античних історичних творів про нього /Курція Руфа, Плутарха тощо/, які в нових перекладах поширюються в Європі. Крім цього, необхідно підкреслити, що й естетичні принципи барокко та класицизму, безперечно, реалізувалися і в художньому образі великого полководця. В літературі барокко Александр постає передусім свавільним та сповненим бажань. Він то бажає досягти божественної величі, ставши царем царів, то мріє зректися від престолу та знайти просте людське щастя поза тягарем влади. А в класицистичній літературі про Александра, в якій відчувається культ античності й розуму, основою конфлікту стає боротьба почуттів і військового обов"язку.

Дисертант досліджує низку західноєвропейських творів XУ1-XУП ст. про Александра Великого, виявляючи художню специфіку цих творів, наявність середньовічних і ренесансних рис у них та особливості певних національних модифікацій традиційного сюжету. Зокрема, розглядається німецький /"Александр Великий"

Ганса Сакса/, англійські /"Александр та Кампаспе" Дж.Ліллі, "Дарій" Вільяма Александра/, французькі /п"єси Г.де ля Калпренеда, Ж.де ля Топля, А.Гарді, Расіна та інших/, іспанські /драми Лопе де Вега та Кальдерона/ та італійські /драми А.Чіконьїні та Сорра/ твори про славетного полководця давнини.

В 3.2 - "Постать Александра в європейській літературі XX століття" - дисертант досліджує особливості висвітлення традиційного образу Александра Македонського в новітній європейській літературі. Вказується на те, що в XX ст. намітилося значне підвищення інтересу до історичної постаті полководця та зміна підходів до її висвітлення в літературі. На це вплинуло багато чинників: активізація процесів літературного розвитку, поява нових літературних напрямів, течій, пробудження інтересу до стародавньої історії, до культури античних народів, що, у свою чергу, було пов"язане з новітніми досягненнями науки й культури в цілому, археологічними знахідками, а також особливими настроями в суспільстві, процесами суспільно-політичного життя, значними подіями в ньому, що викликали асоціації з подіями далекого минулого.

У XX ст. знову, як і в античні часи, чітко визначилися дві літературних тенденції: 1/ висвітлення реальних рис характеру Александра /або близьких до реальних/, з обов"язковою правдоподібністю подій, що описуються; 2/ зображення легендарного образу полководця, фантазування та ідеалізація цього образу. Але, на відміну від літератури давнини, в новітній час обидві тенденції яскраво виявили себе і в романі, і в повісті, і в оповіданні, і в п"єсі, вони були пристосовані до сучасного світосприйняття.

Дисертант звертає увагу на те, що в XX ст. в Росії, Ні-

меччині та Австрії інтерес письменників до героїчної постаті Александра /так само, як і до постатей Цезаря та інших найзначніших правителів минулих часів/ був трохи вищий, ніж на інших територіях Європи. Це можна пояснити авторитаризмом російської, німецької та австрійської ментальності, а також певними суспільно-політичними процесами в цих країнах. При детальному висвітленні всіх чинників, що сприяли пробудженню інтересу до постаті Александра в зазначених країнах, у дисертації розглянуто художні особливості зображення Александра в багатьох художніх творах, подібні мотиви у висвітленні сюжету про нього. При цьому, відчуваючи багато спільного між творами, що їх було написано, з одного боку, в Росії і, з іншого боку, в Німеччині та Австрії, дослідник проводить деякі паралелі, зокрема порівнює "Подвиги Великого Александра" М.Кузміна з "Александром у Вавілоні" Ф.Вассермана; "Вогні на курганах" В.Яна - з "Александром" К.Манна; "Таїс Афінську" І.Єфремова - з "Александром" Т.Ф.Чокора, і вказує на специфіку цих творів. В роботі зазначено, що традиційність у зображенні великого полководця в новітній літературі поступово відходить на другий план, часто заміняючись прагненням зобразити його реалістично, правдиво /або максимально правдоподібно/ і на основі матеріалів як античних істориків /передусім Арріана/, так і сучасних.

В 3.3 - "Азійська література XIX-XX століть про Іскандера" - досліджуються модифікації сюжету про Іскандера Дворогого в азійських літературах XIX-XX ст., коли в ряді цих літератур /приміром, в Середній Азії/ починають ламатися закостенілі літературні та патріархально-фольклорні традиції. У роботі підкреслено значення впливу російської літератури з її реалістичним аналізом суспільних зв"язків та вмотивуванням характерів

соціальність на творчість середньоазіатських поетів та прозаїків. А щодо культури ісламського Сходу в цілому, то, як зазначено в роботі, тут в XIX ст. в літературі та мистецтві намічається підвищення інтересу до класичних художніх взірців, прагнення досягти колишньої літературної та мистецької величі. У зв'язку з цим відбувається процес поступового підвищення інтересу до постаті Іскандера /Александра/, про якого пишеться багато нових творів.

В XIX ст. у творах про полководця ще зберігається давня фольклорно-літературна традиція зображення Іскандера Двоорогого, в рамках якої він виглядав як легендарний, казковий герой, а не як історична особистість, що реально існувала. З появою на Сході таких нових літературних жанрів, як історичний роман, історична повість /ця поява мала безпосередній зв'язок із змінами в суспільному житті, розширенням літературних контактів з європейцями тощо/, виникла потреба у написанні книг із принципово новою для Сходу точкою зору на завоювання Александра, пов'язаною з реалістичним підходом до його зображення.

Враховуючи зазначені факти, дисертант досліджує спочатку азіатські твори XIX–XX ст. про Іскандера, написані в дусі давньої поетичної традиції, а потім переходить до висвітлення художньої специфіки східних реалістичних історичних романів та повістей про полководця. Серед творів першої групи розглядаються, зокрема, поеми під однаковою назвою "Іскандер-наме" Мансуда Алама, Міра Азіма Алі, Насіра Кермані, написані турецькою та перською мовами, та поема "Скандер-наме" пуштумовного автора Фазла ар-Рахмана Файзана. Особливу увагу приділено художній специфіці поеми класика казахської літератури Абая Кунанбаєва "Ескандер", відмінної від інших східних поем про

полководця, від літературної традиції назіре, поширеної в багатьох азійських літературах.[1] У дисертації вказуються літературні та фольклорні джерела для написання певних творів про Іскандера, специфіка відображення сюжету про нього різними авторами. А серед творів другої групи, написаних у другій половині XX ст., вказується роман афганського письменника Гуляма Гауса Жанбарі "Третя ніч" та створені в Середній Азії романи "Согдіана" Я.Ільясова, "Спітамен" М.Каріева, "Іскандар і Спітамен" М.Осіма, "Клятва" А.Ісфандіярова. Для дослідження вибрано один із цих творів - "Согдіану" узбека Я.Ільясова, в якій фігурує ціла низка яскраво змальованих героїв та висвітлюються глибокі філософські думки про сенс життя, честь і патріотизм.[2]

У висновках узагальнюються результати дослідження функціонування у світовій літературі традиційного образу Александра Македонського, специфіки модифікацій сюжету про нього в різних національних літературах, систематизуються дані, отримані в процесі аналізу розвитку художнього образу великого полководця давнини від античності до наших днів.

Образ Александра ввійшов у національні літератури та фольклор майже всіх народів Європи, північної Африки й південно-східної, центральної та південно-західної Азії, дійшовши аж до Таїланду, Малайзії та Індонезії. Це є унікальний приклад функціонування традиційного образу на трьох різних континентах. Переходячи з одного національного грунту на інший, цей

---

[1] Абай /Абай Кунанбаев/. Эскандер // Избранное: Стихотворения. Поэмы. Слова-назидания / Пер. с казах. - М.: Худож. лит., 1981. - С.181-190.

[2] Ильясов Я. Согдиана. - Ташкент: Мехнат, 1985. - 383 с.

образ збагачувався та набував нових рис.

Літературні та фольклорні твори про Александра, що з"явилися в Європі й Азії, мають суттєві відмінності, пов"язані з геополітичним середовищем, в якому той чи інший з них було створено, з урахуванням історичних та національно-культурних особливостей європейського та азійського регіонів, а також релігійної специфіки цих регіонів. Реальна історична особистість Александра Македонського трансформується в літературно-фольклорній традиції в декілька різних модифікацій його художнього образу, серед яких виділяються два основних модифікаційних комплекси: образи Александра Великого та Іскандера Зулькарнейна, перший з яких увібрав у себе риси європейця-християнина, а другий – азійця-мусульманина. Це особливо помітно при порівнянні лицарських поем європейського Середньовіччя та класичних східних поем.

Образ Александра настільки глибоко ввійшов у свідомість багатьох народів Європи, Азії та Африки, що сприймається ними як їхній національний герой, представник їхньої релігії, носій їхньої культури, а не як прибулець з іншої країни та іновірець. У різних культурно-географічних зонах цей образ було виведено в межах різних літературних видів і жанрів. Так, в Європі про Александра писалися лицарські поеми та романи, релігійно-етичні твори, літописи, історико-літературні енциклопедії доби Середньовіччя; п"єси та етичні романи доби Ренесансу; історичні, психологічні тощо драми, романи, повісті, оповідання нового та новітнього часів. В Азії ж про полководця створювалися епічні поеми /часто – у вигляді великих художньо-історичних епопей або поеми, що входять до складу традиційних поетичних пенталогій – п"ятірниць/, історичні хроніки, поетичні

переробки давнього фольклорного епосу, касиди /оди/, етико-дидактичні книги, різні тлумачення Корану, а в XX ст. також історичні романи й повісті. Найпопулярнішим твором про Александра, що перероблявся величезну кількість разів у різних національних літературах і дав поштовх до створення багатьох яскравих літературних пам"яток, був античний "Роман про Александра" Псевдо-Каллісфена.

Протягом багатьох віків у світовій літературі виявлялися дві протилежних тенденції, пов"язані з образом Александра. З одного боку, його особа притягувала до себе найрізніші міфологічні, легендарні, казкові й навіть новелістичні мотиви. А з іншого боку, мотиви, оброблені у творах про Александра, згодом відривалися від них, починали жити окремим життям, робилися основою нових творів, з новими героями.

У зв"язку з особливим сприйняттям образу Александра Македонського на східнослов"янському ґрунті, на якому він з"явився кількома шляхами /з Візантії та південнослов"янських земель, зі Сходу та із Західної і Східної Європи/, важливий аспект дослідження становить розвиток цього образу в українській літературі. В ній та в українському фольклорі було створено й інші образи, що ввібрали в себе риси літературно-фольклорних постатей Александра Великого та Іскандера /наприклад, образ молодого Воняка/.

Результати проведеного дослідження дозволяють розраховувати на те, що історія функціонування художньої постаті великого полководця давнини, історія появи й розвитку різноманітних модифікацій цієї постаті як феномен світової літератури буде в орбіті постійних інтересів теорії традиційних сюжетів, мотивів та образів.

Основні положення дисертації відображені в таких публікаціях:

1. Символические атрибуты фольклорно-литературного образа Александра Македонского. – 35 с. – Деп. в ДНТБ України 25.01.95, № 232 – Ук 95.

2. Модификации образа Александра Македонского в западной и восточной литературных традициях. – 22 с. – Деп. в ДНТБ України 25.01.95, № 233 – Ук 95.

3. Іван Франко – піонер висвітлення в українській періодиці історії розвитку літературної постаті Александра Македонського // Матеріали Всеукраїнської конференції "Українська періодика: історія і сучасність". – Львів: ЛДУ, 1995. – С.210-214.

4. Роги Александра Македонського: правда та вигадка про символічні атрибути героя давності // Світо-вид. – № 1У /25/, 1996. – С.110-115.

5. Модифікації літературного образу Александра Македонського на українському національному ґрунті // Мова та історія: Періодичний збірник наукових праць. – Київ, 1996. – № 20. – С.3-10.

6. Специфіка образу Александра Македонського в давньоєврейській літературі // Слово і час. – № 4, 1997. – 0,5 д.а.

S U M M A R Y

Tkachev Y.G. The plot based on Alexander the Great and its variants occuring in the world literatures.

The dissertation to be submitted for the Candidate of philology degree in the speciality 10.01.05 - Comparative Study of Literature, at the Taras Shevchenko University, Kyiv, 1997.

The typescript presented for defence reviews the image of Alexander the Great as traditionally functioning in the world literatures. The specific characteristic of the plot modifications based on the above image differs in national literatures worldwide. The traditional plot has been studied according to the times of creation of some certain literary works telling about Alexander the Great. His image as variously treated and the development of the above plot have been shown to undergo the influence of some certain factors.

А Н Н О Т А Ц И Я

Ткачёв Ю.Г. Сюжет об Александре Македонском и его модификации в мировой литературе.

Диссертация на соискание учёной степени кандидата филологических наук по специальности 10.01.05 - Сравнительное литературоведение, Киевский университет имени Тараса Шевченко, Киев, 1997.

Защищается рукопись, в которой исследуется функционирование в мировой литературе традиционного образа Александра Македонского, выявляется специфика модификаций сюжета о нём в различных национальных литературах. Данный сюжет рассматривается в соответствии с хронологией создания определённых литературных произведений, повествующих об Александре Македон-

ском. Устанавливаются факторы, повлиявшие на развитие сюжета и на различные трактовки исследуемого образа.

Ключові слова: традиційні сюжети та образи, модифікації образу, трансформація сюжету.

Підписано до друку 22.04.97.
Формат 60x84/16.Папір друкарський.
Друк офсетний. Ум.друк.арк. 1,6.
Обл.-вид. арк. 1,7. Тираж 100 прим.
Зам. 144.

Друкарня видавництва "Рута" Чернівецького держуніверситету
274012, Чернівці, вул. Коцюбинського, 2

Ав 37.574